अङ्क-२४
जुलाई-दिसम्बर २०१४

वेदविद्या
ISSN-2230-8962

उपनिषत्सु सामाजिक-आध्यात्मिक-राष्ट्रियचिन्तनम्

विद्यावाचस्पतिः डॉ.सुन्दरनारायणझाः

विदन्त्येव भवन्तस्सर्वे यद्वेदो द्विविधो मन्त्ररूपो ब्राह्मणरूपश्चेति। मन्त्रसमुदाय एव संहितापदेन व्यवह्रियते। ताश्चतस्रः- ऋक्संहिता, यजुःसंहिता, सामसंहिता, अथर्वसंहिता चेति। ब्राह्मणरूपो वेदभागस्तु भागत्रये विभक्तोऽस्ति- प्रथमो भागो ब्राह्मणम्, द्वितीयो भाग आरण्यकम्, तृतीयो भाग उपनिषदिति कथ्यते। तत्र यज्ञस्वरूपप्रतिपादको ब्राह्मणभागः, अरण्ये पठिताः यज्ञस्याध्यात्मिकं रूपं विवेचयन्तो वेदभागा आरण्यकानि, उपनिषदो ब्रह्मबोधिकाः मोक्षसाधनानि, अयमेव भागो वेदस्यान्तरूपतया वेदान्त इत्युच्यते।

'उप+नि' उपसर्गयोः पूर्वकं विशरणगत्यवसादनार्थकस्य 'षद्लृ' धातोः क्विबन्तस्य रूपमिदमुपनिषदिति। अस्यार्थो भवति रहस्यमिति। तस्मादध्यात्मविद्यारहस्यप्रतिपादका वेदभागा उपनिषदः कथ्यन्ते। अस्माकं परमर्षयो यान्याध्यात्मिकतत्त्वानि ज्ञानदृशा साक्षात्कुर्वंस्तानि सर्वाणि तत्त्वान्यत्र वर्णितानि सन्ति। आसामध्ययनेन दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णमुमुक्षूणां संसारस्य बीजभूताऽविद्या नश्यति, ब्रह्म प्राप्तं भवति, दुःखानि च क्षीणानि भवन्ति। ब्रह्मणः स्वरूपस्य तदवाप्त्युपायस्य जीवस्य जगतश्च किञ्चात्मादिविषयाणां सविस्तरं वर्णनपरत्वात् 'उपनिषद्' इत्येषा सञ्ज्ञा युक्तैव।

सर्वोपनिषदां मध्ये सारमष्टोत्तरं शतम्[१] इत्युपनिषद्वाक्येन ज्ञायते यदुपनिषदष्टोत्तरशततोऽप्यधिका आसन्। तासु बह्वीषूपनिषत्सु साररूपाश्चैता अष्टोत्तरशतसङ्ख्यका उपनिषदः। तत्र १० ऋग्वेदसम्बद्धाः, १९ शुक्लयजुर्वेदसम्बद्धाः, ३२ कृष्णयजुर्वेदसम्बद्धाः, १६ सामवेदसम्बद्धाः, ३१ अथर्ववेदसम्बद्धाश्च। तास्वपि दशोपनिषदः प्रसिद्धाः सन्ति। तदुक्तं मुक्तिकोपनिषदि-

ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तित्तिरिः।
ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश ॥[२]

एतदतिरिक्तमपि कर्मब्रह्मोभयरहस्यप्रतिपादकत्वाच्छ्रीमद्भगवद्गीता सर्वोपनिषदां सारत्वेन प्रतिष्ठिताऽस्ति। तदुक्तमपि च-

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीताऽमृतं महत् ॥

---

[१] मुक्तिकोपनिषदि १/४४
[२] मुक्तिकोपनिषद् १/३०

आसूपनिषत्सु बहवो मानवजीवनसम्बद्धाः विषयाः साधुविवेचितास्तेषु सामाजिक-आध्यात्मिक-राष्ट्रियचिन्तनञ्च प्रामुख्येनोपवर्णितमिति नास्त्यत्र लेशतोऽपि सन्देहस्यावसरः। क्रमशोऽत्र मूलविषयमनुसृत्य सङ्क्षेपेण विवरणं प्रस्तूयते-

उपनिषत्सु सामाजिकं चिन्तनम्

समाजशब्दस्यार्थो भवति सभा इति। कयाचिदपि सभया यत्तथ्यं सम्बन्धितं भवति तत्सामाजिकमित्युच्यते। यस्मिन् समाजे यस्य समूहो भवति स तस्यैव समाज उच्यते। यथा मानवानां समूहो मानवसमाजः, पशूनां समूहः पशुसमाजः, आर्याणां समूहश्चार्यसमाज इति। मानवसमाजे मानवाः भवन्ति, ते च मूलरूपेण द्विविधाः- स्त्रियः पुरुषाश्च। केचन मानवाः पुरुषाः भवन्ति, काश्चन स्त्रियश्च। उभयोरेव मानवरूपयोः स्त्रीपुरुषयोः सभा (समूहः) मानवसमाज इत्युच्यते। स्त्रीपुरुषयोः सम्बन्धे यत्तथ्यं तत्सामाजिकमिति शक्यते वक्तुम्। यतः स्त्रीपुरुषाभ्यामेव मानवोत्पत्तिः तदैव समाजो भवति। तदुक्तं बृहदारण्यकोपनिषदि-

पुरुषो वाऽग्निर्गौतम तस्य व्यात्तमेव समित्प्राणो धूमो वागर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुत्यै रेतः सम्भवति।

योषा वाऽग्निर्गौतम तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषः सम्भवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियते।[१]

तावुभावपि स्त्रीपुरुषौ गृहे तिष्ठतः तस्माद् गृहस्थ इत्युच्यते। लोके चत्वारः आश्रमाः प्रसिद्धास्तेषु गृहस्थाश्रमस्य सर्वोत्कृष्टं महत्त्वं वर्त्तते। उपनिषत्स्वपि चतुर्ण्णामाश्रमाणां वर्णनमस्ति। तद्यथा- स होवाच याज्ञवल्क्यः -

ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत्, गृही भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रव्रजेत्।[२]

अर्थात् ब्रह्मचर्याश्रमानन्तरं गृहस्थाश्रमी भूत्वा समाजनिर्माणादिकं सामाजिकं कार्यं कुर्यात् तदनन्तरं वानप्रस्थाश्रमे प्रविशेत्, अन्ते च संन्यासाश्रमे वसेत् इति स्पष्टनिर्देशो मिलति। गृहस्था एव जनाः समाजे स्थित्वा सामाजिकं कार्यं कर्त्तुमर्हन्ति नान्ये। अत एव ब्रह्मचर्याश्रमात् गृहस्थाश्रमप्रवेशार्थं ब्रह्मचारिणां समावर्तनसंस्कारो विहितोऽस्ति। समावर्तनं नाम दीक्षान्तसंस्कारविशेषः। दीक्षान्तकाले गुरुः शिष्यानुद्बोधयति यत्- **स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्। देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्। मातृदेवो भव पितृदेवोभव। आचार्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव। यान्यवद्यानि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि।**[३]

---

[१] बृहदारण्यकोपनिषदि ६/२/१२-१३

[२] जाबालोपनिषदि चतुर्थः खण्डः

[३] तैत्तिरीयोपनिषदि १/१०/१-२

इत्यादिभिर्दीक्षान्तोपदेशैः गुरुः स्वशिष्यान् समर्थीकृत्य गृहस्थाश्रमम्प्रति गन्तुमादिशति। गृहस्थाश्रमे तिष्ठन् देव-पितृ-मातृ-आचार्य-अतिथिपूजापूर्वकं स्वाध्यायाध्ययनं कुर्वन् सर्वदाऽनवद्यानि कार्याणि समाचरणविधिना सामाजिकं कार्यं कुर्यादित्युपदेशस्तु स्पष्ट एव। तेनेदं स्फुटं यदुपनिषत्सु सामाजिकं चिन्तनमपि भृशं वर्णितम्।

उपनिषत्सु आध्यात्मिकं चिन्तनम्

अध्यात्मशब्दस्यार्थो भवति आत्मनः सम्बद्धम्। तेनेदं स्फुटं यदात्मना परमात्मना वा सम्बद्धं यज्ज्ञानं तदध्यात्ममिति। अर्थात् ब्रह्मविषयकं चिन्तनमध्यात्मम्। तेनाध्यात्मना सह सम्बद्धं चिन्तनमाध्यात्मिकचिन्तनमित्युच्यते। उपनिषदां मुख्यः प्रतिपाद्यो विषयोऽस्ति ब्रह्मविद्येति। तच्च चिन्तनं चतुर्विधम्- ब्रह्मस्वरूपम्, ब्रह्मात्मनोरैक्यम्, ब्रह्मप्राप्तिसाधनं ज्ञानम्, ब्रह्मप्राप्तिश्च। तदनु किञ्चिद्विचार्यते-

ब्रह्मणः स्वरूपं प्रतिपादनप्रसङ्गे तैत्तिरीयोपनिषद्येवमुक्तम्- **यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व। तद्ब्रह्मेति।**[1]

अर्थाद्यस्मात् सकाशादिमानि चराचरात्मकानि भूतानि समुत्पद्यन्ते, उत्पद्य च यावदायुर्जीवन्ति, जीवनसमाप्त्यनन्तरं यत्र गत्वा विश्रमन्ति, यस्मिन् पुनः लीयन्ते, तत्तत्त्वं ज्ञातव्यं तदेव ब्रह्मेति। अस्यैव तथ्यस्य व्याख्यायामग्रे **अन्नं ब्रह्म, प्राणो ब्रह्म, मनो ब्रह्म, विज्ञानं ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्मेत्युक्तम्।**

ऐतरेयोपनिषदि आत्मनः सकाशाच्चराचरात्मकप्रपञ्चस्योत्पत्तिं प्रदर्श्याग्रे प्रतिपादितं यत्- **एतत् हृदयं मनश्चैतत्। सञ्ज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति। सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति।**[2] इत्यनेन वाक्येन **प्रज्ञानं ब्रह्म** इत्युद्घोषितम्। इयमुपनिषद् साक्षाद्रूपेण ब्रह्मविद्यायाः वर्णनं न करोति तथापि तस्य माहात्म्यं विशदतया विवेचयति।

कौषीतक्युपनिषदि- **प्राणो ब्रह्मेति उक्थं ब्रह्मेति**[3] उक्त्वा प्राणस्य श्रेष्ठता निरूपिताऽस्ति। प्राणेनायोस्तथा प्रज्ञया सत्यसङ्कल्पस्य च प्राप्तिर्भवति। इन्द्रेण प्रदत्तस्तदुपदेशोऽस्ति, यज्ज्ञात्वाऽऽत्मज्ञानस्य उपलब्धिर्भवति। यथा- **एता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः। प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः। स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतो न साधुना कर्मणा भूयान् भवति नो एवासाधुना कनीयान्**[4] इति।

[1] तैत्तिरीयोपनिषदि ३/१

[2] ऐतरेयोपनिषदि ५/२

[3] कौषीतक्युपनिषदि २/१,४

[4] कौषीतक्युपनिषदि ३/८

छान्दोग्योपनिषदि- **सर्वं खल्विदं ब्रह्म**[१] इत्युक्तम्। अनेन कथनेनाद्वैतवादस्य विजयघोषो भवति।

कठोपनिषदि- **नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन।**
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूँ स्वाम्।[२]

तथा च- **आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।**
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च।।[३]

एवमुक्तप्रकारेणात्र ब्रह्मप्राप्तेः साधनं रथ-रथिनोः रूपकद्वारा विवृतम्। अग्रे च-

ऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।।[४]

इत्थं सूक्ष्मतयाऽत्र ब्रह्म-जीव-जगत्सम्बद्धाः विषयाः विवेचिताः सन्ति।

बृहदारण्यकोपनिषदि- **आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्।**[५] इत्युक्त्वा आत्मतत्त्वस्य ज्ञाता सर्वतत्त्वज्ञाता सर्वज्ञो वा भवतीति प्रतिपादितम्। तेन आत्मब्रह्मणोर्मध्ये यदैक्यत्वं तत्प्रदर्शितमिति। यथा हि ब्रह्मणः स्वरूपं प्रतिपादितं तथैवात्मनः स्वरूपमपि प्रतिपादयता प्रोक्तं याज्ञवल्क्येन-

स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्माभयं हि ब्रह्म भवति य एवं वेद।[६]

इत्थं याज्ञवल्क्यस्य तत्त्वज्ञानमतीवविशदं प्रामाणिकं तर्कपूर्णञ्चास्तीति स्फुटं भवति। उपनिषद्-युगस्यासौ सर्वमान्यतत्त्वज्ञ आसीत्, यस्य सम्मुखे ब्रह्मतत्त्वविज्ञनकोऽपि नतमस्तको भूत्वाऽभ्यासेन ज्ञानार्जनात्पराङ्मुखो नाऽभवत्। न केवलमसौ सिद्धान्तवादी आसीदपितु व्यवहारे अध्यात्मतत्त्वज्ञानस्योपदेशक आसीत्।

यज्ञस्याध्यात्मिकस्वरूपस्य वर्णनप्रसङ्गे संहितोपनिषद्यनेकविधाध्यात्मिकसमीकरणं प्रदत्तमस्ति। अस्यां चत्वारः पुरुषाः निर्दिष्टाः सन्ति- **शरीरपुरुषः, छन्दः पुरुषः, वेदपुरुषः, महापुरुषश्च।** एतेषु चतुर्ष्वेकत्वं स्थापितमस्ति। अस्या उपनिषद अन्ते हवनस्य मुख्यतात्पर्यं प्रदर्शितम्। अस्यां वाचि प्राणस्य होमः, प्राणे च वाचः होमो विहितोऽस्ति। तदुक्तमपि - **वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वाचम्।**[७] इति।

---

[१] छान्दोग्योपनिषदि ३/१४/१
[२] कठोपनिषदि १/२/२२
[३] कठोपनिषदि १/३/३
[४] कठोपनिषदि २/६/१
[५] बृहदारण्यकोपनिषदि २/४/५
[६] बृहदारण्यकोपनिषदि ४/४/२५
[७] संहितोपनिषदि ८/११

मैत्रायण्याम्- शब्दब्रह्मपरब्रह्मरूपेण ब्रह्मणो द्विविधं स्वरूपमुक्तमस्ति। यथा-

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्मपरं च यत्।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परब्रह्मणि गच्छति ॥[1] इति।

अत्र परब्रह्मणः स्वरूपोपवर्णनार्थं शब्दब्रह्मणः कथनमपि युक्तियुक्तमेव।

महानारायणोपनिषदि अध्यात्मतत्त्वस्य निरूपणं विशदरूपेणास्ति। तत्रेदमुक्तं यदेकैव परमसत्ताऽस्ति, सैव स्वरूपभागिति। तद्यथा-

यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्।

वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णपुरुषेण सर्वम्।।[2]

एवंविधनिरूपणेन सह तस्य परमात्मनोऽभिव्यक्तिः बहुशो मिलति। **बाष्कलमन्त्रोपनिषद्यपि** मुख्यरूपेणात्मतत्त्वस्य प्रतिपादनं वर्त्तते। यथा-

अहं वेदानामुत यज्ञानामहं छन्दसामविदं रयीणाम्।

अहं पचामि सरसः परस्य यदि देतीव सरिरस्य मध्ये।।

अहं चरामि भुवनस्य मध्ये पुनरुच्चावचं व्यश्नुवानः।

यो मां वेद निहितं गुहा चित् स इदित्था वोभवीदाशयध्यै।।

अहमस्मि जरिता सर्वतोमुखः पर्यारणः परमेष्ठी नृचक्षाः।

अहं विष्वङ्ङहमस्मि प्रसत्वानहमेकोऽस्मि यदिदं नु किञ्च।।[3]

एवमुपर्युक्तविवरणेनेदं स्पष्टं भवति यदुपनिषत्सु अध्यात्मविद्यायाः रहस्यं प्रातिभपूर्णेन चक्षुषा महर्षिभिः यथायथं स्वरूपमवलोक्य समुपदिष्टम्। तेनेदं स्फुटं यदुपनिषदो भारतीयाध्यात्मविद्यायाः ज्वलन्ति रत्नानि । महर्षयो यान्यध्यात्मिकतत्त्वानि ज्ञानदृशा साक्षात्कुर्वंस्तानि सर्वाणि तत्त्वान्यत्रोपनिषत्सु सविस्तरं वर्णितानि सन्ति।

उपनिषत्सु राष्ट्रियचिन्तनम्

राष्ट्रियचिन्तनविषये छान्दोग्योपनिषदः तृतीयाध्यायस्य षष्ठखण्डादारभ्य दशमखण्डपर्यन्तं स्वराज्यस्य वर्णनमुक्तमस्ति। तत्र क्रमशो वसूनां, रुद्राणाम्, आदित्यानां, मरुतां, साध्यानाञ्चाधिपत्यं स्वाराज्यं च वर्णितम्।[4]

---

[1] मैत्रायण्युपनिषदि ६/२२

[2] महानारायणोपनिषदि १०/२०

[3] वाष्कलमन्त्रोपनिषदि १४,१८,२५

[4] छान्दोग्योपनिषदि ३/६-१० खण्डं यावत् द्रष्टव्यम्।

अनेन प्रसङ्गेन पञ्चदेवोपासनाया अपि महत्त्वं प्रस्फुटं भवति। अनया पञ्चदेवोपासनया राष्ट्रस्य हितं सम्भवतीत्युपवर्णितम्। तया च पञ्चदेवोपासनया संरक्षितं राष्ट्रं कीदृशं स्यादेतस्मिन्विषये प्रतिपादितं छान्दोग्ये यत्-

न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपो ना
ना नाहिताग्निर्नाविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुतः ॥[1]

अर्थादस्माकं राष्ट्रे स्तेनो न स्यात्। सोऽयं स्तेनो द्विविधः प्रकटो गुप्तश्च। कदर्यः- कदाचारकर्मव्यापारसंलग्नः। मद्यपः- मादकद्रव्याणां यः सेवनं करोति सः। नानाहिताग्निः- यो हि आहिताग्निर्भवति सैव श्रौतयागस्याधिकारी। अनाहिताग्निर्विप्रः श्रौतयागाय नाधिक्रियते। अस्माकं देशो यज्ञियो भवेत्तदर्थं याज्ञिको विप्रोऽप्यावश्यकः। अविद्वान्- विद्धातोरर्थो भवति ज्ञानमिति, अर्थादस्माकं देशस्य नागरिको विद्वान् भवेत् अविद्वानत्र नोत्पद्येत। स्वैरी- स्वेच्छाहाराचारविहारी पुरुषः सोऽपि न भवेत्। स्वैरिणी- स्वेच्छाहाराचारविहारशीला दुष्टा स्त्री साऽप्यस्माकं देशे न भवेत्। कथनस्य तात्पर्यमिदमस्ति यदस्माकं राष्ट्रे ये नागरिकाः सन्तु ते सर्वे धार्मिकाः, पारम्परिकजीवनयापनकर्त्तुरः, नित्यसदनुष्ठानव्रतपरायणाः, शास्त्रोक्तविधानमनुपालकाः, नीतिनिपुणाः, सभ्याः, सदाचारिणः, सर्वविधकार्यकुशलाः, स्वस्थमनस्काः, स्वस्वसम्प्रदायानुकूलाचरणशीलाः साम्प्रदायिका एव सन्तु, न तु भ्रष्टाः; दुःशीलाः, दुराचारिणः, चौराः तस्कराः स्वैरिणो वा भवन्तु। स्त्रियश्चापि सुशीलाः, सदाचरणयुक्ताः, नम्राः, स्वकर्त्तव्यपरायणाः, शास्त्रविधिपरिपालिकाश्च भवन्तु, न स्वैरिण्यो दुष्टाः स्त्रियोऽत्र सम्भवन्त्विति।

एतादृशस्य राष्ट्रस्य कल्पना खलूपनिषत्सु कल्पिताऽस्ति। एवंविधान्यन्यानि अप्युदाहरणानि प्रमाणवाक्यानि चोपनिषत्सूपलभ्यन्ते सुराष्ट्रकल्पनाविषयकानि, परमत्र लघुनिबन्धे न सर्वेषां समावेशः कर्त्तुं शक्यते, अतोऽत्रैव विरमामीत्यलम्।

विद्यावाचस्पतिः डॉ. सुन्दरनारायणझाः
सहायक-प्रोफेसर, वेदविभागः,
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्,
बी-४, कुतुबसांस्थानिकक्षेत्रम्, नवदेहली-११००१६

[1] छान्दोग्योपनिषदि ५/११/५